

ประชาสังคม ชีววัฒนธรรม และสังคมประชาธิปไตย [Anthropology and Civil Society]

กระแสคัดค้านร่าง พ.ร.บ.การดำเนินกิจกรรมขององค์กรไม่แสวงหากำไร พ.ศ. ... หรือที่เรียกว่า พ.ร.บ. เอ็นจีโอทำให้เราต้องหันมาให้ความสนใจกับการรวมตัวของประชาชนและความสำคัญของภาคประชาสังคมที่มีต่อชีววัฒนธรรม แนวคิดเรื่องการรวมตัวกันเพื่อทำกิจกรรมสาธารณะโดยภาคประชาชนที่อยู่นอกภาครัฐและไม่ได้แสวงหาผลกำไรทางธุรกิจไม่ได้เป็นเรื่องใหม่แต่มีรากลึกในทางประวัติศาสตร์มากกว่า 2 ศตวรรษ บทบาทของภาคประชาสังคมจะยิ่งมีความสำคัญในโลกคริสต์ศตวรรษที่ 21 อย่างไร บทความนี้นำเสนอการทบทวนแนวคิดความสำคัญ และบทบาทของภาคประชาสังคมจากมุมมองทางมานุษยวิทยา ซึ่งแสดงให้เห็นว่าความเข้มแข็งของภาคประชาสังคมเป็นรากฐานที่สำคัญของการสร้างสังคมประชาธิปไตย

ประชาสังคมในโลกคริสต์ศตวรรษที่ 21

การให้ความสนใจประชาสังคมในโลกปัจจุบัน จำเป็นต้องมองปรากฏการณ์ทางการเมืองและการเคลื่อนไหวเพื่อสร้างสังคมประชาธิปไตยในรัฐชาติต่างๆ (Diamond, 1997, 1994) ในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 21 การเคลื่อนไหวทางสังคมแตกแขนงไปในหลายกลุ่ม โดยเฉพาะกลุ่มที่เรียกร้องสิทธิทางเพศ กลุ่มผู้หญิง กลุ่มแรงงานข้ามชาติ กลุ่มคนด้อยโอกาส ตัวอย่างในสวีเดน มีการเสนอว่าความต้องการของประชาชนทุกกลุ่มมีรูปแบบและลักษณะที่ไม่เหมือนกัน ดังนั้น การแสวงหาทางเลือกที่เหมาะสมสำหรับคนแต่ละกลุ่มคือสิ่งสำคัญ (Botchway, 2019) Bernhard et.al (2015) ตั้งข้อสังเกตว่าประชาสังคมคือภาพสะท้อนสังคมที่มีความหลากหลาย ซึ่งประชาชนแต่ละกลุ่มมีอิสระที่จะคิดและตัดสินใจในเรื่องที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม ยิ่งประชาชนรวมกลุ่มกันในรูปแบบและเนื้อหาที่หลากหลายมากเท่าไร ก็จะทำให้สังคมเกิดการถ่วงดุลและไม่ถูกชักนำไปเป็นเครื่องมือของกลุ่มอำนาจใดอำนาจหนึ่ง Diamond (1994) กล่าวว่าประชาสังคมคือการส่งเสริมให้ประชาชนมีโอกาส รับรู้ แสดงออก และเข้าถึงการทำงานสาธารณะ ซึ่งเป็นรากฐานของการสร้างวัฒนธรรมและพลเมืองประชาธิปไตย (democratic citizenship)

นักมานุษยวิทยา ตั้งข้อสังเกตว่าประชาสังคมคือพื้นที่ชีวิต (associational life) ที่คนทุกคนเข้ามาร่วมรับรู้ถึงชะตากรรมและร่วมแรงร่วมใจเพื่อทำประโยชน์ต่อกัน (Schwartz and Pharr, 2003) ประชาสังคมในมิติของการอยู่ร่วมกันของคนทุกกลุ่ม ให้ความสำคัญกับพื้นที่สาธารณะที่อยู่นอกการควบคุมและกฎเกณฑ์ของรัฐและองค์กรทางเศรษฐกิจ พื้นที่สาธารณะนี้สร้างประสบการณ์ร่วมที่ประชาชนจะเข้ามาทำงานร่วมกัน (Pharr, 2003) ประชาสังคมจึงทำ

หน้าที่คล้ายศูนย์รวมเครือข่ายที่ไม่เป็นทางการที่นำคนกลุ่มต่างๆ เข้ามาสร้างคุณธรรมและความสามัคคีทางสังคม (Ogawa, 2004) ในโลกปัจจุบันที่สังคมเต็มไปด้วยปัญหาความขัดแย้ง ความหมายของประชาสังคมมิได้เป็นเอกภาพ แต่ขึ้นอยู่กับบริบทของการก่อตัวทางสังคม สิ่งสำคัญคือ วิธีคิดเกี่ยวกับประชาสังคมไม่จำเป็นต้องอ้างอิงทฤษฎีการเมืองและลัทธิปัจเจกนิยมแบบตะวันตก (Hann and Dunn, 1996) หากแต่ควรสนใจเงื่อนไขของการดำรงชีวิตในสังคมที่หลากหลาย โดยเฉพาะปฏิสัมพันธ์ที่บุคคลมีต่อกันและสามารถปรับเปลี่ยนวิธีการไปได้ตลอดเวลา ในแง่นี้ประชาสังคมจึงไม่มีสูตรตายตัว หากแต่เป็นวิธีปฏิบัติที่ต่อเนื่องและมีปลายเปิด

ในสังคมดิจิทัลที่ขับเคลื่อนด้วยเทคโนโลยีสื่อสารสมัยใหม่ ไร้ออบเขต ไร้พรมแดน ไร้ข้อจำกัดของเวลา มีผลต่อการสร้างประชาสังคมอย่างมาก (Frangonikolopoulos, 2012) รูปแบบการวิจารณ์และแสดงความเห็นต่อสาธารณะไม่จำเป็นต้องเกิดขึ้นในพื้นที่ภูมิศาสตร์เพียงอย่างเดียว แต่นักเคลื่อนไหวและนักต่อสู้ทางสังคมจำนวนมากเข้าไปแสดงจุดยืนทางความคิดในสื่อสังคมออนไลน์ และสามารถสร้างเครือข่ายของคนที่ไม่เห็นพ้องต้องกันได้กว้างขวางและรวดเร็ว รูปแบบประชาสังคมในสื่อดิจิทัลในปัจจุบันจึงมีบทบาทสำคัญในการสร้างแนวร่วมและประสานติดต่อกัน นโยบายของรัฐ และมีพลังอย่างมากที่จะสร้างแรงกดดันให้กับการทำงานของรัฐบาลเนื่องจากเครือข่ายประชาสังคมในสื่อออนไลน์ดึงเอาองค์กรข้ามชาติและหน่วยงานนอกประเทศเข้ามาสนับสนุน และผลักดันให้รัฐบาลประเทศต่างๆ หันมาสนใจและฟังเสียงประชาชนมากขึ้น (Papacharissi, 2009)

ความเป็นมาของประชาสังคม

ฐานความคิดเรื่องประชาสังคม (civil society) ก่อตัวในยุคสมัยเรืองปัญญา (the age of enlightenment) ซึ่งยุโรปกำลังพัฒนาระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม (Ferguson, 1767) ยุโรปก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 18 คำว่าประชาสังคมและรัฐ แทบจะเป็นคำเดียวกัน (Kean, 1988a.: 35-38) จนกระทั่งปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 ประชาสังคมจึงเริ่มแยกออกจากรัฐและมีบทบาทคู่ขนานกันไป (Seligman, 1992: 15 -18) ในช่วงเวลานี้ยุโรปมีความก้าวหน้าในการเดินเรือสมุทร การประดิษฐ์เข็มทิศและปืนไฟ ทำให้เกิดการเดินทางการค้าขายไปทั่วโลก ส่งผลให้เกิดการเติบโตของเศรษฐกิจทุนนิยม ชาวยุโรปกลายเป็นพ่อค้านายทุนที่ร่ำรวย เกิดการขยายตัวของชนชั้นกลางจำนวนมากในเมืองท่าเรือทั่วยุโรป ซึ่งคนกลุ่มนี้จะมาชุมนุมพบปะกันที่ร้านกาแฟหรือสโมสรเพื่อพูดคุยถกเถียงเรื่องราวการเมือง เศรษฐกิจ สังคมที่ปรากฏอยู่ในสื่อสิ่งพิมพ์ นำไปสู่การสร้างพื้นที่สาธารณะที่ชนชั้นกลางมีบทบาทในการวิพากษ์วิจารณ์รัฐและปัญหาสังคม (Habermas, 1989) สังคมยุโรปในอดีต สามัญชนหรือไพร่ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จะสามารถเกี่ยวข้องกับกิจกรรมสาธารณะโดยการยอมรับและปฏิบัติตามสิ่งที่รัฐหรือราชสำนัก

กำหนดให้ทำ เพราะในระบอบดังกล่าวนี้ มีแต่รัฐหรือราชสำนักเท่านั้นที่มีความชอบธรรมที่จะกระทำการใดๆ ซึ่งอ้างว่าเป็นไปเพื่อประโยชน์ของสาธารณชน เมื่อเกิดพื้นที่สาธารณะของชนชั้นกลาง ส่งผลให้ความสัมพันธ์ของรัฐและประชาชนเปลี่ยนไป โดยเฉพาะสำนึกเรื่องประชาธิปไตยและเสรีภาพในการแสดงความคิดเห็นของประชาชน สิ่งเหล่านี้คือรากฐานสำคัญของการเมืองภาคพลเมือง

ในทวีปอเมริกาเหนือ เมื่อ Alexis de Tocqueville ชาวฝรั่งเศสที่ได้เดินทางไปสหรัฐอเมริกาในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 ได้สังเกตชีวิตของผู้คนและพบว่าชีวิตชุมชนและองค์กรอาสาสมัครต่างๆ ในสหรัฐอเมริกานั้นมีบทบาทสำคัญในการสร้างการอยู่ร่วมกันแบบประชาธิปไตย ชาวอเมริกันทุกกลุ่ม ทุกอายุ และทุกอาชีพต่างรวมตัวกันเป็นกลุ่ม จัดตั้งเป็นบริษัทการค้า รวมทั้งจัดตั้งชมรมและสมาคมที่มีภารกิจหลากหลาย เช่นองค์กรทางด้านศาสนา จริยธรรม สันทนาการ หรือสมาคมที่มีความเคร่งเครียด (de Tocqueville, 2002) เบนจามิน บาเบอร์ นักรัฐศาสตร์ชาวอเมริกันได้ชี้ให้เห็นว่า สังคมอเมริกันในบันทึกของ de Tocqueville มิได้มีแค่เพียงรัฐและตลาดเท่านั้น แต่ยังประกอบขึ้นด้วยภาคประชาสังคมคือการรวมตัวกันโดยอิสระเพื่อการช่วยเหลือกันที่เข้มแข็ง ปัจเจกบุคคลก็มีความคิดว่าตนเองนั้นมีสถานะของความเป็นพลเมือง ซึ่งมีบทบาทและความชอบธรรมที่จะทำงานร่วมกันเพื่อสร้างสรรค์ความเป็นอยู่ที่ดีของส่วนรวม (Barber, 1995) ทั้งนี้ de Tocqueville เล็งเห็นว่าประชาสังคมคือกลไกสำคัญที่จะทำให้สังคมมีประชาธิปไตยที่สมบูรณ์ โดยบทบาทของประชาชนจะต้องดำรงอยู่ในรูปแบบองค์กรที่มีระบบที่มีเป้าหมายการทำงานที่ชัดเจน (Bernhard, et. al., 2015)

ประชาสังคมในคริสต์ศตวรรษที่ 20

หลังยุคสงครามเย็น เมื่อยุโรปตะวันออกเปลี่ยนแปลงการเมืองจากระบอบสังคมนิยมที่มีลักษณะเป็นเผด็จการและการผูกขาดอำนาจโดยรัฐ กลุ่มประชาชนคือกลุ่มที่มีบทบาทในการขับเคลื่อนสังคม กลุ่มคนต่างๆ มีสำนึกเกี่ยวกับประชาธิปไตยและเสรีภาพซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากความคิดของอันโตนิโอ กรัมสกี (Bernhard, 1993; Nagengast, 1991) ซึ่งเสนอความคิดว่าสังคมแบ่งออกเป็นสองส่วน คือสังคมการเมืองและประชาสังคม โดยเขาชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่มีลักษณะเป็นวิภาษวิธีระหว่างภาครัฐกับประชาสังคม รัฐหรือสังคมการเมืองนั้น กรัมสกีถือว่าเป็นสถาบันในการบริหารจัดการกิจกรรมสาธารณะ ที่อาศัยอำนาจหรือการข่มขู่บังคับด้วยกำลังทหารหรือตำรวจเป็นตรรกะสำคัญ ในขณะที่ในภาคประชาสังคมจะอาศัยกลไกของการแสดงฉันทามติและทำข้อตกลงร่วมกันเพื่อให้เกิดแนวทางปฏิบัติที่เกิดประโยชน์ต่อสาธารณะ (Nagengast, 1991: 213; Babbilo, 1988; Gramsci, 1971; Pasquino, 1981) ในแง่นี้ ประชาสังคมคือ

พรมแดนของการต่อสู้แข่งขัน (realm of contestation) ซึ่งประชาชนจะดำรงอยู่ในฐานะ social actors ที่คอยท้าทาย ถ่วงดุล ตรวจสอบและวิพากษ์วิจารณ์การทำงานของรัฐบาล

ในช่วงทศวรรษ 1980 เมื่อโลกเข้าสู่ระบอบอำนาจของลัทธิเสรีนิยมใหม่ซึ่งรัฐชาติหลายแห่งได้ลดทอนระบบสวัสดิการสังคม และผลักภาระให้ประชาชนต้องแสวงหาหลักประกันภายใต้การแข่งขันทางเศรษฐกิจที่มีบริษัทเอกชนเข้ามาลงทุน ส่งผลให้กลุ่มคนจนขาดที่พึ่งพิงและไม่ได้รับการดูแลจากรัฐ (Taylor, 1999) เอริก ฮอบสบอม ได้แสดงความคิดเห็นไว่ว่านับจากหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา รัฐเข้าไปควบคุมจัดการสวัสดิการและสาธารณูปโภคต่างๆ แต่ในยุคทุนนิยมข้ามชาติที่ขับเคลื่อนด้วยบริษัทขนาดใหญ่ รัฐชาติต่างเผชิญกับความท้าทายของอำนาจเงินตราที่รัฐต้องเปิดเสรีทางการค้าให้กับต่างชาติ (Hobsbawm, 1994) ทำให้รัฐชาติไม่สามารถรักษาอำนาจต่างๆ เอาไว้ บริษัทข้ามชาติเรียกร้องให้รัฐลดบทบาทลง (Less Government) รวมทั้งทำให้เกิดกระแสความต้องการของการปฏิรูปรัฐ เห็นได้จากหนังสือของ David Osborne and Ted Gaebler (1992) เรื่อง Reinventing Government: How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector ซึ่งเสนอให้รัฐปฏิรูประบบราชการที่ล้าสมัยและเชื่องช้า เพราะเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนา ดังที่ แดเนียล เบล นักสังคมวิทยาการเมืองคนสำคัญได้กล่าวไว้ว่ารัฐชาตินั้นได้กลายเป็นจักรกลที่เล็กลงไปสำหรับปัญหาที่ใหญ่ๆ ที่เกิดขึ้นกับชีวิตของผู้คน แต่ในขณะเดียวกันมันก็ใหญ่โตทะเยอทะยานไปสำหรับปัญหาเล็กๆ ที่เกิดขึ้นกับผู้คน (Bell 1989: 55) เบลล์เสนอว่าการฟื้นฟูภาคประชาสังคมกลับไปสู่ชีวิตทางสังคมที่มีขนาดเหมาะสมและปัจเจกสามารถต่อรองได้

งานศึกษาของเดวิด กอเท่น ชื่อ *"เมื่อบริษัทครองโลก"* ได้เตือนให้สังคมทั่วโลกเห็นถึงบทบาทของสถาบันการเงินระหว่างประเทศ และบริษัทข้ามชาติต่างๆ ซึ่งกำลังแสวงหาผลประโยชน์และความมั่งคั่งของตน โดยก้าวข้ามพรมแดนของรัฐชาติ ในกระบวนการแสวงหาความมั่งคั่งดังกล่าว เดวิด กอเท่น ได้ชี้ให้เห็นว่าจะมีผลร้ายมากกว่าผลดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเทศด้อยพัฒนาซึ่งมีอำนาจต่อรองน้อย (Korten, 1995) ความไม่พึงพอใจและความไม่ไว้วางใจต่อสถาบันการเงินในระดับโลก เช่น ธนาคารโลก กองทุนการเงินระหว่างประเทศ หรือ IMF และองค์การการค้าโลก (WTO) ปรากฏการณ์ดังกล่าวเห็นได้ชัดเจนยิ่งขึ้นจากกระบวนการประท้วง โดยองค์กรประชาสังคมในระดับโลก รวมทั้งความพยายามต่างๆ ขององค์กรเอกชน เช่น กระบวนการ จูบิลี 2000 ซึ่งเป็นความเคลื่อนไหวที่จะผลักดันให้มีการยกเลิกหนี้ระหว่างประเทศแก่ประเทศที่ยากจนในช่วงของการเปลี่ยนสหัสวรรษ หรือองค์กร Fifty Years Is Enough ซึ่งเป็นเครือข่ายขององค์กรภาคประชาชนในสหรัฐอเมริกาที่รณรงค์ต่อสู้เพื่อให้เกิดความเป็นธรรมทางเศรษฐกิจในระดับโลก ที่ต้องการผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในนโยบายและแนวทางการปฏิบัติของธนาคารโลกและองค์การการเงินระหว่างประเทศ หรือเครือข่ายประเทศโลกที่ 3 (Third World

Network: TWN) ซึ่งได้ต่อสู้อย่างต่อเนื่องเพื่อความเท่าเทียมกันในระดับโลกเพื่อสุขภาพและสิทธิมนุษยชน

จะเห็นได้ว่าการดำรงอยู่และสาระสำคัญของภาคประชาสังคมได้เปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขสังคม การเมือง และเศรษฐกิจในแต่ละยุคสมัย รวมทั้งข้อคิดเห็นจากนักวิชาการจากสกุลต่างๆ ที่เสนอคำอธิบายเกี่ยวกับสังคมประชาธิปไตย ชีวิตสาธารณะและสิทธิของประชาชน ดังที่ ไมเคิล วอลเชอร์ (1991, 1992) ได้กล่าวไว้ว่าแนวคิดประชาสังคมนั้นเกิดขึ้นเพื่อที่จะวิพากษ์แนวคิดที่ยึดติดกับบทบาทของภาครัฐมากเกินไปในการสร้างความเป็นธรรมในสังคม ในขณะที่เดียวกัน ก็เป็นแนวคิดที่หักท้วงแนวคิดของฝ่ายที่เน้นกลไกตลาดเสรี โดยมีได้สนใจต่อผลกระทบทางด้านลบของทุนนิยมสุดขั้ว ซึ่งมีผลเสียต่อชีวิตชุมชนและชีวิตสาธารณะ แต่เสน่ห์ของแนวคิดประชาสังคมนั้น เกิดขึ้นจากข้อคิดเห็นร่วมกันของคนที่หลากหลาย แนวคิดทฤษฎีทางการเมืองที่ว่าภาคประชาสังคมเป็นรากฐานที่สำคัญในการสร้างประชาธิปไตย และในการสร้างธรรมาภิบาลในระบบการเมืองการปกครองของประชาชาติ (Keane 1988b.; Putnam 1993a. และ Clark 1991: 7)

นิยามและหัวใจของประชาสังคม

ความคิดหลักของประชาสังคมคือ ปฏิสัมพันธ์ทางสังคมที่เป็นอิสระ มีความสมัครใจ เป็นประชาธิปไตย และเน้นประโยชน์สาธารณะ มิเชล เบิร์นฮาร์ด ได้ชี้ให้เห็นถึงประวัติศาสตร์และพัฒนาการของแนวคิดภาคประชาสังคมว่า ภาคประชาสังคมที่เกิดจากการรวมตัวกันนอกอาณาเขตการควบคุมของรัฐได้สร้างปริมาตรหรือพื้นที่ทางสังคมอันใหม่ที่ผู้คนสามารถแสดงออกได้อย่างเสรี เกิดเป็นองค์กร สมาคมต่างๆ ทั้งที่เป็นลักษณะองค์กรอาสาสมัคร องค์กรวิชาชีพ องค์กรที่ทำงานเชิงวัฒนธรรมสังคม รวมทั้งสหกรณ์และหอการค้าต่างๆ ตลอดจนความเคลื่อนไหวต่างๆ ทางสังคมและสื่อมวลชนที่มีเสรีภาพมากขึ้น (Bernhard, 1993: 3) องค์กรสาธารณะเหล่านี้ล้วนเป็นอิสระจากการควบคุมของรัฐและนายทุน โดยเหตุนี้ภาคประชาสังคม จึงมักถูกเรียกว่าเป็นองค์กรในภาคส่วนที่สามหรือ The Third Sector (Anheier, Helmut K., & Wolfgang Seibel. (eds.), 1990) ขณะที่โอลิวีร์และแทนดอน (Oliveira and Tandon (eds.), 1994) อธิบายว่าภาคประชาสังคมหมายถึงเครือข่ายความสัมพันธ์ขององค์กร ค่านิยมของสังคมและแนวทางการปฏิบัติที่ประกอบกันขึ้นเป็นกิจกรรมทางสังคมที่แตกต่างออกไปจากกิจกรรมที่เกิดขึ้นโดยรัฐ จึงมีบทบาทสำคัญควบคู่ไปกับภาครัฐและภาคธุรกิจ ภาคประชาสังคมมีเป้าหมายเพื่อสร้างดุลยภาพ เน้นการมีส่วนร่วมและการแสดงความคิดเห็นของประชาชน ไม่ยึดติดกับรูปแบบการทำงานทางการเมืองแบบเก่า และมุ่งสร้างจิตสำนึกของการเสียสละเพื่อส่วนรวม องค์กรสาธารณะประโยชน์หรือองค์กรการกุศลต่างๆ จึงเป็นองค์ประกอบสำคัญในภาคประชาสังคม ปัจจุบันองค์กร

ธุรกิจหลายแห่งหันมาสนับสนุนองค์กรสาธารณะประโยชน์ เพื่อทำให้เกิดภาพลักษณ์ที่ดีขององค์กร ซึ่งมีได้มีเป้าหมายอย่างแท้จริงที่จะคืนกำไรให้แก่สังคม

ไมเคิล แบริตตัน (Micheal Bratton) เสนอว่าประชาสังคมควรเป็นพื้นที่ปฏิสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับครอบครัว ซึ่งแสดงออกด้วยความเอื้อเฟื้อ เกื้อกูล และความร่วมมือกันระหว่างชุมชนผ่านการรวมกลุ่มเป็นชมรมและสมาคมที่ทำประโยชน์แก่สาธารณะ ทำให้คนทุกกลุ่มเข้ามาใช้ชีวิตสาธารณะ เน้นการสื่อสารเพื่อสร้างความเข้าใจและฉันทามติ (Bratton, cited in Soccorso 1994: 7) ในงานศึกษาของโคเฮินและอาราโต้อธิบายว่าประชาสังคมเกิดขึ้นนอกขอบเขตองค์กรของรัฐและเอกชน โดยเฉพาะองค์กรสาธารณะประโยชน์ ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม และการสื่อสารที่ช่วยให้ปฏิสัมพันธ์ทางสังคม (Cohen and Arato, 1992: 9) Civic Practices Network หรือเครือข่ายประชาคมปฏิบัติการ เสนอว่าเครือข่ายคือหัวใจของภาคประชาสังคม องค์กรและสมาคมการกุศลต่างๆ ล้วนแล้วแต่เป็นเครือข่ายที่ไม่เป็นทางการ และนำเอาประชาชนจากส่วนต่างๆ เข้ามาทำงานเพื่อประโยชน์ต่อสาธารณะ (Civic Practices Network, online at: WWW.CPN.org/Sections/tools/Models/Civil_Society.html) เบนจามิน บาร์เบอร์ (Barber, 1995) กล่าวว่าประชาสังคมคือสาธารณะที่ไม่มีกำบังค้ำ และเป็นการอาสาสมัครที่ไม่เป็นเรื่องส่วนตัว และเพื่อสาธารณประโยชน์ โดยไม่มีการใช้อำนาจมาบังคับเหมือนกับองค์กรภาครัฐ เฟอร์นันเดซ อธิบายว่าภาคประชาสังคม คือส่วนที่เรียกว่าส่วนตัวเพื่อส่วนรวม (Fernandes, 1994a.: 342-343)

พัฒนาการประชาสังคมในประเทศไทย

ในบริบทของสังคมไทย องค์กรนอกภาครัฐที่จะมีบทบาทในทางการเมืองเป็นปรากฏการณ์ที่เพิ่งเกิดขึ้นเมื่อไม่นานมานี้ ดังที่ อเนก เหล่าธรรมทัศน์ ได้ชี้ให้เห็นว่า ปรากฏการณ์ดังกล่าวได้ก่อตัวช่วง 2-3 ทศวรรษที่ผ่านมา ที่สมาคมธุรกิจต่างๆ มีอำนาจต่อรองทางการเมืองมากพอที่จะเปลี่ยนแปลงหรือมีอิทธิพลต่อนโยบายของรัฐ อเนก เหล่าธรรมทัศน์ ได้วิเคราะห์ให้เห็นว่า ประเทศไทยได้ถูกเปลี่ยนผ่านจากรัฐราชการไปสู่รัฐที่เป็นสังคมเสรีนิยมมากขึ้น โดยการเกิดขึ้นของชนชั้นกลาง และการก่อตัวเป็นพลังที่เข้มแข็งของภาคธุรกิจ (Anek, 1992) หากเปรียบเทียบการเกิดขึ้นของประชาสังคมในยุโรปซึ่งก่อตัวด้วยชนชั้นกลางที่มีฐานะทางเศรษฐกิจ เราจะพบว่าประชาสังคมในประเทศไทยอาจพิจารณาได้จากการทำงานของสงฆ์ และบทบาทของวัดที่เกิดขึ้นมายาวนานในประวัติศาสตร์ วัดกับชุมชนต่างมีปฏิสัมพันธ์กัน โดยคนกลุ่มต่างๆ จะเข้ามาทำงานเพื่อส่วนรวม เช่นในงานบุญ ประเพณี พิธีกรรมทางศาสนา รวมถึงการใช้วัดเป็นที่เล่าเรียน ฝึกฝนงานศิลปะและเรียนวิชาการต่างๆ นอกจากนั้น เจ้านายในราชสำนักก็มีการตั้งองค์กรสาธารณะประโยชน์ เช่น พ.ศ. 2433 สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ในรัชกาลที่ 5 ทรงจัดตั้งสภาอุณาโลมแดง

พ.ศ. 2447 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่จำนวนหนึ่งได้จัดตั้ง “สยามสมาคม” ขึ้น เพื่อเป็นองค์กรที่ทำงานด้านสาธารณประโยชน์ต่างๆ

นอกจากนั้น ยังมีการรวมกลุ่มกันขององค์กรทางชาติพันธุ์และองค์กรศาสนาต่างๆ เช่น สมาคมตระกูลแซ่ของชาวจีนโพ้นทะเล ซึ่งจัดตั้งขึ้นเพื่อสงเคราะห์และจัดหาอาหาร ที่พำนักอาศัย ตลอดจนการให้สวัสดิการทางสังคม เช่นการสงเคราะห์ทางการแพทย์แก่ผู้อพยพชาวจีนที่ได้เข้ามาอาศัยอยู่ในราชอาณาจักรไทย โรงพยาบาลที่จัดตั้งขึ้นในระยะแรกสุดก็ยังเป็นสิ่งทีริเริ่มโดยองค์กรของชาวจีนเหล่านี้ด้วย ดังเช่น โรงพยาบาลเทียนฟ้า มูลนิธิและโรงพยาบาลหัวเฉียว เป็นต้น โรงพยาบาลเหล่านี้ ให้การสงเคราะห์แก่ครอบครัวชาวจีนหรือแรงงานจีนอพยพที่เข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองไทยโดยไม่มีที่พึ่งพา กลุ่มมิชชันนารีตะวันตกที่ได้เข้ามาเผยแพร่ศาสนาในราชอาณาจักรไทย และได้จัดตั้งโรงพยาบาลขึ้นเพื่อให้การสงเคราะห์แก่ชาวไทยด้วย อาทิโรงพยาบาลแม็คคอร์มิคในจังหวัดเชียงใหม่ โรงพยาบาลกรุงเทพคริสเตียนและโรงพยาบาลมิชชันในกรุงเทพมหานคร

งานศึกษาของ อมรา พงศาพิชญ์ (2545) เกี่ยวกับพัฒนาการของภาคประชาสังคมไทย ได้แยกแยะให้เห็นว่า การเกิดขึ้นของภาคประชาสังคมไทยอาจแบ่งออกได้เป็น 3 ระยะด้วยกัน กล่าวคือ ในระยะแรก ช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สองจนกระทั่งถึงในยุคที่ทหารมีบทบาทสำคัญในการบริหารประเทศ ยุคที่สอง จะเป็นช่วงที่มีการเรียกร้องการปกครองแบบประชาธิปไตย ซึ่งมีผลให้การปกครองโดยรัฐบาลเผด็จการทหารสิ้นสุดลง ยุคที่สาม เป็นยุคที่เกิดขึ้นหลังจากการมีรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ ซึ่งเป็นผลลัพธ์จากการเคลื่อนไหวขององค์กรภาคประชาชน จนทำให้รัฐธรรมนูญฉบับดังกล่าวถูกเรียกขานว่า “รัฐธรรมนูญฉบับประชาชน” โดยในแต่ละยุคจะมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

ยุคแรก หลังสงครามโลกครั้งที่สองและระหว่างรัฐบาลเผด็จการทหาร องค์กรนอกภาครัฐที่ทำงานด้านสาธารณประโยชน์ในยุคนี้จำกัดบทบาทของตัวเองไว้เฉพาะในด้านที่เกี่ยวกับการให้บริการทางสังคม และกิจการการกุศลเท่านั้น และองค์กรต่างๆ เหล่านี้ก็มีเพียงจำนวนน้อย ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นองค์กรที่ดำเนินการโดยชนชั้นนำในสังคมชั้นสูง เพื่อจัดหาบริการและให้ความช่วยเหลือสงเคราะห์ต่างๆ แก่ผู้ที่ประสบเคราะห์กรรม อุทกภัย หรือทุพภิกขภัยต่างๆ และจัดหาทุนการศึกษาเล่าเรียนแก่เด็กนักเรียนที่ยากจน รวมทั้งการบริจาคทุนทรัพย์แก่โรงพยาบาล เพื่อใช้สำหรับเยียวยารักษาผู้ป่วยอนาถาต่างๆ

ยุคที่สอง ช่วงต้นทศวรรษ 2510 กลุ่มนักศึกษาและประชาชนหนุ่มสาวออกมาเคลื่อนไหวและวิจารณ์การทำงานแบบเผด็จการของรัฐบาลทหาร ในช่วงหลังการลุกฮือขึ้นในเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 ได้เปิดศักราชการมีส่วนร่วมทางการเมืองและประชาธิปไตยขึ้น มีการก่อตั้งองค์กรของภาคประชาชนมากมาย เช่น องค์กรทางด้านแรงงาน องค์กรชาวนาชาวกไร้ องค์กรนักศึกษา ตลอดจนกลุ่มต่างๆ ที่มีการเคลื่อนไหวในทางการเมืองอีกเป็นจำนวนมาก ต่อมาในช่วง

หลังปี พ.ศ. 2520 มีการตื่นตัวเรื่องการพัฒนาชนบท ประชาชนเคลื่อนไหวเพื่อต่อสู้กับปัญหาการพัฒนาของรัฐที่ส่งผลกระทบต่อชุมชนและสิ่งแวดล้อม และการพัฒนาสาธารณสุขมูลฐานในระดับท้องถิ่น (บัณฑิต, 2545)

ยุคที่สาม ช่วงทศวรรษ 2530 เศรษฐกิจไทยเติบโตอย่างรวดเร็วและพัฒนาไปสู่การเป็นประเทศอุตสาหกรรมมากขึ้น การเติบโตทางเศรษฐกิจได้ทำให้ชนชั้นกลางในสังคมไทยเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว องค์กรด้านธุรกิจเริ่มมีอำนาจต่อรองมากขึ้นและมีอิทธิพลต่อการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศได้อย่างชัดเจน เมื่อมีการปฏิวัติโดยทหารซึ่ง พลเอกสุจินดา คราประยูร ทำการยึดอำนาจจากรัฐบาลพลเรือนซึ่งเป็นรัฐบาลที่เป็นที่รู้จักว่ามีการฉ้อราษฎร์บังหลวงอย่างกว้างขวาง แต่ต่อมารัฐบาลทหารกลับต้องการสืบทอดอำนาจของตนโดยได้ทำลายหลักการประชาธิปไตย ชนชั้นกลางจึงออกมาขับไล่รัฐบาลสุจินดาในเดือนพฤษภาคม ปี 2535 โดยส่งข้อมูลข่าวสารถึงกันผ่านโทรศัพท์มือถือ (มือบมือถือ) จนสามารถโค่นล้มรัฐบาลทหารลงได้ (อนเนก, 2536) หลังวิกฤตเศรษฐกิจในปี พ.ศ. 2540 ชนชั้นกลางมีบทบาททางการเมืองอย่างมากและเรียกร้องให้มีการปฏิรูปการเมืองพร้อมทั้งเสนอให้มีการร่างรัฐธรรมนูญใหม่โดยคณะกรรมการที่เป็นอิสระและรับฟังเสียงของประชาชน ซึ่งกลายเป็นรัฐธรรมนูญฉบับประชาชน ใช้นามนี้ถือว่าการเปลี่ยนผ่านการเมืองภาคประชาชนที่สำคัญ

ธีรยุทธ บุญมี (2536) เสนอว่ายุทธศาสตร์ที่จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางสังคม คือการสร้างสังคมเข้มแข็ง โดยประชาชนต้องมีจิตสำนึกทางสังคมและนำชุมชนท้องถิ่นเข้ามามีส่วนร่วม ธีรยุทธชี้ว่าอุดมการณ์ชาติกำลังเสื่อมคลาย เพราะประชาชนกำลังออกมาแสดงจุดยืนในสิทธิและเสรีภาพของตัวเอง ธีรยุทธได้ชี้ให้เห็นถึงขั้นตอน 4 ขั้นตอน ที่จะนำไปสู่ความเข้มแข็งของสังคม อันได้แก่ (1) การเกิดขึ้นของจิตสำนึกทางสังคม (2) การเกิดขึ้นขององค์กรภาคประชาสังคมต่าง ๆ (3) การตกผลึกของแนวคิดประชาสังคมจนกลายเป็นอุดมการณ์ของชาติ และ (4) คือกระบวนการสร้างประชาสังคมให้กลายเป็นสถาบันหลักสถาบันหนึ่งของสังคม ธีรยุทธได้ชี้ให้เห็นว่า ในระหว่างสามทศวรรษที่ผ่านมา สังคมไทยได้ก้าวเข้าสู่ช่วงที่สามซึ่งแนวคิดประชาสังคมได้กลายเป็นอุดมการณ์อย่างหนึ่งของสังคมไปแล้ว

ในช่วงหลังทศวรรษ 2540 เป็นต้นมา การก่อตัวของภาคประชาสังคมอาจพิจารณาได้จากการเคลื่อนไหวของสมัชชาคนจน ซึ่งเคลื่อนไหวเพื่อให้รัฐบาลรับผิดชอบต่อปัญหาการพัฒนาที่ล้มเหลวที่ส่งผลกระทบต่อชีวิตชาวชนบท เกษตรกร กลุ่มชาติพันธุ์ กลุ่มแรงงานนอกระบบ รวมถึงผู้ที่อาศัยอยู่ในชุมชนแออัด (ประภาส ปิ่นตบแต่ง, 2561) รวมถึงการเคลื่อนไหวของกลุ่มประชาชนที่มีอุดมการณ์ทางการเมืองต่างกันซึ่งรู้จักในนามกลุ่มเสื้อเหลือง เสื้อแดง เสื้อน้ำเงิน หรือเสื้อหลากสี การเคลื่อนไหวทางการเมืองของกลุ่มเหล่านี้อาศัยเครือข่ายประชาชนที่หลากหลายทั้งคนเมือง คนชนบท ชนชั้นกลาง และชนชั้นแรงงาน โดยที่แต่ละฝ่ายยึดโยงอยู่กับสถาบันอำนาจที่ตนเอง

สนับสนุน (เอกพลณัฐ ญัฐพัชรนันท์, 2556, 2557, 2558) เมื่อเกิดรัฐประหารในปี 2549 และ 2557 ทำให้ทหารเข้ามามีอำนาจอีกครั้งและมีการแก้ไขรัฐธรรมนูญในปี 2560 ซึ่งถูกวิจารณ์ว่าเป็นรัฐธรรมนูญของ คสช. (คณะรักษาความสงบแห่งชาติ) ที่ปกป้องรัฐและระบบราชการมากกว่าคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพของประชาชน (ประภาพร สีหา, 2560)

ในช่วงปี 2563-2564 เกิดปรากฏการณ์ใหม่ของการชุมนุมที่นำโดยกลุ่มเยาวชน และกลุ่มนักเรียนนักศึกษาหลายสถาบันซึ่งถูกเรียกว่าเป็นการชุมนุมแฟลชม็อบ กลุ่มเคลื่อนไหวสำคัญ เช่น กลุ่มเยาวชนปลดแอก (Free Youth) กลุ่มนักเรียนเลว กลุ่มแนวร่วมธรรมศาสตร์และการชุมนุม กลุ่มทะลุแก๊ส เป็นต้น โดยเปลี่ยนสถานที่ชุมนุมไปหลายพื้นที่ในเขตกรุงเทพมหานครและเมืองใหญ่ๆ โดยใช้เวลาชุมนุมไม่นาน สถานที่ชุมนุม เช่น อนุสาวรีย์ประชาธิปไตย สีแยกราชประสงค์ สีแยกดินแดง และสีแยกปทุมวัน เป็นต้น รวมทั้งมีการใช้สื่อออนไลน์เพื่อรณรงค์และนำเสนอความคิดเห็นที่ต้องการเปลี่ยนแปลงสังคม ซึ่งจะมีการติดแฮชแท็กข้อความต่างๆ เช่น “#ธรรมศาสตร์จะไม่ทน” “#RepublicofThailand” เป้าหมายของการชุมนุมคือเรียกร้องให้รัฐบาลของพลเอกประยุทธ์ จันทร์โอชา ลาออก แก้ไขรัฐธรรมนูญ และปฏิรูปสถาบันพระมหากษัตริย์ นอกจากนี้ยังรวมถึงความรู้สึกที่ไม่พอใจกับกฎระเบียบและข้อบังคับที่ล้าสมัยที่ใช้ในสถานศึกษา ซึ่งเยาวชนคิดว่าปิดกั้นสิทธิและเสรีภาพในการแสดงออกของพวกเขา กนกรัตน์ เลิศชูสกุลและธนาพงศ์ เกิงไพบูลย์ (2564) ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับการชุมนุมของกลุ่มเยาวชนที่เรียกว่า “กลุ่มทะลุแก๊ส” ซึ่งเป็นลูกหลานของชนชั้นล่าง มีต้นทุนทางสังคมและเศรษฐกิจต่ำกว่ากลุ่มอื่น การออกมาชุมนุมประท้วงของพวกเขาสะท้อนว่ารัฐมองข้ามและละเลยที่จะพัฒนาคุณภาพชีวิตของพวกเขา

ความรู้สึกไม่พอใจรัฐบาลกลับมารุนแรงอีกครั้งในช่วงเดือนมีนาคม 2565 สาเหตุมาจากความพยายามที่รัฐต้องการเสนอพระราชบัญญัติการดำเนินกิจกรรมขององค์กรไม่แสวงหากำไร (พ.ร.บ. เอ็นจีโอ) ซึ่งเครือข่ายภาคประชาชนคิดว่าเป็นกฎหมายที่ไม่ชอบธรรม ละเมิดสิทธิมนุษยชน และการปิดกั้นเสรีภาพในการแสดงออกทางสังคม โดยเครือข่ายภาคประชาสังคม ได้แก่ เครือข่ายองค์กรผู้สูงอายุ เครือข่ายองค์กรคนพิการ เครือข่ายด้านเด็กและครอบครัว เครือข่ายเยาวชน เครือข่ายผู้หญิง เครือข่ายความหลากหลายทางเพศ เครือข่ายองค์กรผู้บริโภครวมถึง เครือข่ายชุมชนเมืองและสลัมสี่ภาค เครือข่ายแรงงานนอกระบบ เครือข่ายแรงงานในระบบ เครือข่ายด้านสุขภาพ เครือข่ายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เครือข่ายเกษตรกรรมยั่งยืนและความมั่นคงทางอาหาร เครือข่ายชาติพันธุ์และชนเผ่าพื้นเมือง เครือข่ายสิทธิมนุษยชนและประชาธิปไตย เครือข่ายองค์กรระหว่างประเทศ เครือข่ายขบวนองค์กรชุมชน 5 ภาค เครือข่ายวิชาการด้านสังคม และคณะกรรมการประสานงานองค์กรพัฒนาเอกชน (กป.อพช) รวมจำนวน 1,867 องค์กร ได้รวบรวมรายชื่อจำนวน 13,000 รายชื่อผ่านช่องทางเว็บไซต์ Change.org โดยเรียกร้องใน 3 ประเด็นคือ 1) ยกเลิกกระบวนการร่างและผลักดันพระราชบัญญัติการดำเนินกิจกรรมขององค์กรไม่แสวงหา

กำไร พ.ศ....โดยทันที 2) เรียกร้องให้ทุกขั้นตอนในการร่างกฎหมาย มีการสร้างระบบและพื้นที่ที่รับฟังความคิดเห็นอย่างโปร่งใส เข้าถึงได้ และไม่เลือกปฏิบัติ รวมทั้งประเมินผลกระทบต่อสาธารณะและองค์กรประชาชนซึ่งเป็นผู้มีส่วนได้เสียโดยตรงอย่างแท้จริง และ 3) ประกันว่าสิทธิในการสมาคมรวมทั้งการเข้าถึงทรัพยากร สิทธิในการดำเนินงาน ต้องสอดคล้องกับพันธกรณีด้านสิทธิมนุษยชนระหว่างประเทศของประเทศไทย และปราศจากการแทรกแซงที่ไม่ได้สัดส่วนของรัฐ เพื่อความเป็นอิสระและประสิทธิภาพในการสมาคม

การรวมตัวของภาคประชาสังคมครั้งนี้ถือเป็นเหตุการณ์ประวัติศาสตร์สำคัญที่สะท้อนว่าการเมืองภาคประชาชนและการมีส่วนร่วมพัฒนาสังคมของประชาชน เป็นสิ่งที่รัฐไทยต้องโอบอ้อมเปิดกว้าง และยอมรับฟังความคิดเห็นจากประชาชนทุกกลุ่มโดยไม่ใช้อำนาจและการเลือกปฏิบัติที่ไม่เป็นธรรม ดังที่ Warren (1999) ตั้งข้อสังเกตว่าบทบาทของภาคประชาชนจะช่วยให้การทำงานของรัฐบาลดำเนินไปบนฐานของการรับฟังเสียงของประชาชน กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ธรรมาภิบาล (Good Governance) จำเป็นต้องยึดโยงอยู่กับผลประโยชน์ของประชาชน และต้องเปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมมากกว่าจะเกิดจากกฎระเบียบและความคิดของข้าราชการ ในขณะที่ Jensen (2006) เสนอว่าประชาสังคมคือส่วนประกอบสำคัญของระบบที่สร้างความเท่าเทียมและมีเสรีภาพซึ่งเป้าหมายคือสร้างสังคมประชาธิปไตย การรวมตัวกันจึงเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานที่จะทำให้ประชาชนสามารถแสดงออกซึ่งความต้องการและการปกป้องผลประโยชน์ของตนเอง การรับประกันสิทธิพื้นฐานของการรวมตัวกันนี้จึงเป็นหลักประกันของการสร้างสรรค์ระบอบประชาธิปไตยที่ประชาชนมีสิทธิมีเสียงและมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง

ผู้เขียน

ดร.นพ.โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์

ดร.นฤพนธ์ ด้วงวิเศษ

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

บรรณานุกรม

- กนกรัตน์ เลิศชูสกุล และธนาพงศ์ เกิงไพบูลย์. (2564). รายงานเบื้องต้นโครงการวิจัยการก่อตัว พัฒนาการ และพลวัตการชุมนุมบริเวณแยกดินแดง ช่วงเดือนสิงหาคม-ตุลาคม 2564 สืบค้นจาก <https://www.the101.world/wp-content/uploads/2021/10/Preliminary-report-Kanokrat-25102021.pdf>
- ธีรยุทธ บุญมี. (2536). *สังคมเข้มแข็ง*. กรุงเทพฯ: มิ่งมิตร.
- บัณฑิต อ่อนดำ และคณะ. (2545). *บทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชนในการปฏิรูประบบสุขภาพ*. รายงานการวิจัย. สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข.
- ประภาพร สีหา. (2560). ความขัดแย้งทางการเมืองกับรัฐประหาร ปี พ.ศ. 2557. *วารสารรัฐศาสตร์ปริทรรศน์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์*, 4(2), 145-166.
- ประภาส ปันตบแต่ง. (2561). ขบวนการชาวนาชาวไร่ในสังคมไทย : จากอดีตสู่ปัจจุบัน. *วารสารวิจัยสังคม*, 41(1), 1-50.
- อมรา พงศาพิชญ์. (2545). *รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ รายงานหลักโครงการองค์การสาธารณประโยชน์ในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยสังคม คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อนุก เหล่าธรรมทัศน์. (2536). *มือมือถือ ชนชั้นกลางและนักธุรกิจกับพัฒนาการประชาธิปไตย*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- อเล็กซิส เดอะ ตีอกเกอะวิลส์. (2522). ประชาธิปไตยในอเมริกา. แปลจาก *Dela democratie en Amerique*. โดย วิภาวรรณ ตูยานนท์. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.(2 เล่ม).
- เอกพลณัฐ ญัฐพัชรนันท์. (2556). ปฏิสัมพันธ์ระหว่างรัฐ ขบวนการและขบวนการโต้กลับ: กรณีศึกษาการเคลื่อนไหวทางการเมืองของกลุ่มคนเสื้อแดง ตั้งแต่ปี 2549-2553. *ปริญญารัฐศาสตร์ดุสิตบัณฑิตสาขาวิชารัฐศาสตร์, คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*.
- เอกพลณัฐ ญัฐพัชรนันท์. (2557). ขบวนการมวลชนเสื้อแดงกับการปฏิวัติทางสังคมที่ไม่ถึงจุดสิ้นสุด. *วารสารวิจัยสังคม*, 37(2), 45-88.
- เอกพลณัฐ ญัฐพัชรนันท์. (2558). การเมืองเสื้อสีกับการศึกษาขบวนการโต้กลับตามจารีตการศึกษาขบวนการทางสังคมและการเมือง. *วารสารสังคมศาสตร์*, 27(1), 85-127.

ภาษาอังกฤษ

- Anek Laothamatas. (1992). *Business Associations and the New Political Economy of Thailand*. Boulder, Westview Press.
- Anheier, Helmut K., and Wolfgang Seibel. (eds.) (1990). *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organization*. Berlin & New York: Walter de Gruyter.
- Babblio, Norberto. (1988). Gramsci and the Concept of Civil Society. In J. Keane, (ed.) *Civil Society and the State: New European Perspective*. London: Verso.
- Barber, Benjamin R. (1995). The Search for Civil Society, in "Rebuilding Civil Society," A Symposium from *The New Democrat*, 7(2)(March/April), available online at: www.cpn.org/sections/partisans/perspectives/new_democrat/rebuild_civil_society.html.

- Bell, Daniel. (1989). American Exceptionalism Revisited: The Role of Civil Society. *The Public Interest*, 95, 38-56.
- Bernhard, Michael. (1993). *The Origins of Democratization in Poland: Workers, Intellectuals, and Oppositional Politics, 1976-1980*. New York: Columbia University Press.
- Bernhard, M., Tzelgov, E., Jung, D.-J., Coppedge, M., & Lindberg, S. I. (2015). *The Varieties of Democracy Core Civil Society Index*. Gothenburg: The Varieties of Democracy Institute.
- Botchway, T.P. (2019). Understanding the Dynamics and Operations of Civil Society in the 21st Century: A Literature Review. *Journal of Politics and Law*, 12(1), 108-121.
- Clark, J. (1991). *Democratizing Development: The Role of Voluntary Organizations*. London: Earthscan.
- Cohen, Jean, and Andrew Arato. (1992). *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Diamond, L. (1994). Rethinking Civil Society: Towards Democratic Consolidation. *Journal of Democracy*, 5(3), 4-17.
- Diamond, L. (1997). Civil Society and the Development of Democracy. Estudio/Working Paper /101, 1-72.
- de Tocqueville, A. (2002). *Democracy In America Volume 1*. Translated by Henry Reeve. The Pennsylvania State University.
- Ferguson, A. (1767). *An Essay on the History of Civil Society* (5 ed.). London: T. CADELL.
- Fernandes, Rubem Cesar. (1994a). Threads of Planetary Citizenship. In M.D. de Oliveira and Rajesh Tandon, eds. *Citizens: Strengthening Global Civil Society*. (Pp. 319-346). Washington, DC: CIVICUS: World Alliance for Citizen Participation.
- Frangonikolopoulos, C.A. (2012). Global civil society and deliberation in the digital age. *International Journal of Electronic Governance*, 5(1), 11 - 23.
- Gramsci, Antonio. (1971). Selections from the Prison Notebooks. Quintin Hoare and Geoffrey Nowell Smith, eds. and transl. New York: International Publishers.
- Habermas, Jurgen. (1989). The Transformation of Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society. Thomas Burger, transl. Cambridge, MA: MIT Press.
- Hann, Chris M. and Elizabeth S. Dunn, (eds.). (1996). *Civil Society: Challenging Western Models*. London: Routledge.
- Harris, J. (2011). Civil Society and Politics: An Anthropological Perspective. In Isabelle Clark-Decès, (Ed.). *A Companion to the Anthropology of India* (pp.389-406). Hoboken, NJ: Blackwell Publishing.
- Hobsbawm, Eric. (1994). *The Age of Extreme: The Short Twentieth Century*. Oxford: Oxford University Press.

- Keane, John. (1988a). *Despotism & Democracy: The Origin and Development of the Distinction Between Civil Society and the State*. In *Civil Society and the State: New European Perspective*. J. Keane, ed. London: Verso.
- Keane, John. (1988b). *Democracy and Civil Society*. London: Verso.
- Korten, David. (1995). *When Corporations Rule the World*. San Francisco, CA: Berrett-Koehler Publishers.
- Nagengast, Carole. (1991). *Reluctant Socialists, Rural Entrepreneurs: Class, Culture, and the Polish State*. Boulder, San Francisco and Oxford: Westview Press.
- Ogawa, A. (2004). *The failure of civil society? An Ethnography of NPOs and the State in Contemporary Japan*. Dissertation. Cornell University.
- Oliveira, Miguel D. de, and Rajesh Tandon, (eds.). (1994). *Citizens: Strengthening Global Civil Society*. Washington, DC: CIVICUS.
- Osborne, David, and Ted Gaebler. (1992). *Reinventing Government: How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Papacharissi, Z. (2009). 'The virtual sphere 2.0: the internet, the public sphere, and beyond', in Chadwick, A. and Howard, N.P. (Eds): *Routledge Handbook of Internet Politics*, (pp.230– 246). London & New York: Routledge.
- Pasquino, P. (1981). Introduction to Lorenz von Stein. *Economy and Society*, 10(1), 1–6.
- Pharr, Susan J. (2003). "Preface." In Frank J. Schwartz and Susan J. Pharr, (eds.). *The State of Civil Society in Japan*. (Pp. xiii-xviii). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Putnam, Robert. (1993a). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press
- Seligman, Adam. (1992). *The Idea of Civil Society*. New York: The Free Press.
- Soccorso, Andrea. (1994). *The Role of Development NGOs in Strengthening Civil Society*. Master thesis, Kennedy School of Government, Harvard University.
- Schwartz, Frank J. and Susan J. Pharr. (2003). *The State of Civil Society in Japan*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Taylor, Lucy. (1999). Globalization and Civil Society-Continuities, Ambiguities, and Realities in Latin America. *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 7(1), 269-295.
- Walzer, Michael. (1991). The Idea of Civil Society: A Path of Social Reconstruction. *Dissent*, spring 1991, 293-304.
- Walzer, Michael. (1992). The Civil Society Argument. In C. Mouffe, (ed.). *Dimensions of Radical Democracy: Pluralism, Citizenship, Community*. (Pp. 89-107). London: Verso.
- Warren, M. E. (1999). *Civil Society and Good Governance*. Washington: Department of Government, Georgetown University.